

A Cultura Popular na Illa de Ons

Necesario estudo toponímico Topónimos novos

Celestino Pardellas de Blas

Hai 45 anos que cheguei a Ons. Daquela, a Illa estaba habitada en máis dun 60% durante todo o ano e no verán acudían algunhas familias máis das que xa estaban asentadas en Bueu despois da emigración forzosa á que se viron obrigados. Rematara COU e durante ese curso, no que había que escoller dúas materias optativas, unha das que elixira fora Antropoloxía que impartía o chorado arqueólogo e secretario do Museo de Pontevedra D. Alfredo García Alén. Quizais D. Alfredo, pedagoxicamente falando, non era un mestre modelo, pero a súa sapiencia en temática histórica e antropolóxica, unida ao moito que lle gustaba falar e contar, sobre todo, tradicións, lendas, contos populares,..., facía a clase moi amena e tamén, ante o risco de que se lle ocorrese preguntar o tema que puxera de estudo, sempre había algún espelido que lle preguntaba por algún mito, superstición,..., para que comezara a falar e, como lle poñía tanto énfase ao relato, ao carón de termos engaiolados, o tempo corría e a clase remataba.

Recordo que foi el quen nos meteu a teima da Illa de Ons contándonos un mundo de historias sobre a súa cultura que, aqueles que tiñamos a idea de ir por esa rama de estudo universitario, enfeitizábanos cada día máis. Así foi como nese verán collín a mochila, o saco de durmir, a tenda de campaña, o material de mergullo..., e catro cousas máis, e alá me fun, acompañando a un grupo, acabado de licenciar na Universidade de Santiago, que ían facer un estudo socio-económico-biolóxico financiado polo Irida, novo organismo administrador da Illa de Ons por aquelas datas (1975).

A sorte fixo tamén que coñeceramos a unha antropológa que se achegara a Ons para estudar esa comunidade, e acompañándoa nas súas pescudas foi como quedei enganchado a esta colectividade étnica e ao seu estudo, considerándome, non un investigador, senón un recompilador de datos.

D. Alfredo García Alén profesor e secretario do Museo de Pontevedra

O NOME DOS LUGARES. TOPONIMIA

Os topónimos son nomes propios de lugar. Defíneno como: “*As denominacións co que designamos os lugares que nos rodean, tales como, pobos, ríos, montes, rochas, aldeas,...*”.

Os topónimos axúdannos a recoñecer e situar territorios, zonas, paraxes,..., onde as persoas viven e realizan as súas actividades, pero, ao mesmo tempo son un anaco importantísimo do noso Patrimonio Inmaterial. Son elementais para o coñecemento do medio natural, social e cultural dun lugar, parroquia, concello, provincia,... Moitos dos topónimos son testemuñas da actividade das persoas sobre o medio e poden chegar a ensinaros e descubrir sucesos, anécdotas, contratempos,..., e actividades do pasado.

Ofrécennos unha información moi interesante sobre a vida da xente que habitou un lugar determinado. Cando as persoas poñían nome a un espazo xeográfico facíanlo cunha intención, por iso os topónimos agochan unha grande cantidade de información sobre as persoas que os poñían: “...*falaban do tipo de vida que os homes levaron, como vivían, en que crían e incluso o tipo de organización que manexaban na súa sociedade...*”

O estudo da toponimia dun lugar debería ser unha faceta importantísima a realizar, xa que eses nomes xorden por unha causa determinada e chegan a perecer. Teñen vida, porque permanecen no recordo das persoas, e vai ser o seu uso o que os manteña vivos. Deixalos de usar pode ser a súa morte, por iso a necesidade da súa recompilación, sitúalos no seu espazo e estudalos buscando o seu significado.

Portada do traballo da Asociación Cultural "PineirÓns"

A TOPONIMIA DA ILLA DE ONS. OBRIGADA RECOMPILACIÓN E ESTUDO.

Ons ten un riquísimo Patrimonio Inmaterial pero, por desgraza, sen estudar en profundidade por persoal cualificado. Un elo dese importante patrimonio é a súa toponimia.

Ata o de agora, sobre os topónimos da Illa, temos os traballos de campo que realicei dende mediados dos anos 70 do s. XX que logo aumentamos, dun xeito máis técnico, varios membros de PineirÓns no ano 2000, aínda que nese traballo só recompilamos os nomes de mar, hidrotopónimos. Dividíramos a Illa en cuadrículas, fotografamos cada unha delas con marea baixa e situámoslos no seu lugar na foto. Nestes intres estamos a traballar a toponimia de terra.

Dende 2006 o experto en toponimia, Fernando Cabeza Quiles, ao longo de sete anos, fai un magnífico estudo sobre os topónimos de Ons en xeral e dos seus hidrotopónimos, na revista AUNIOS (do nº:11 ao 22), dando un posible significado a cada un deles. Os hidrotopónimos foi un traballo en común con PineirÓns que lle ía pasando os nomes e características de cada nome e el daba conta do seu posible significado.

Comezamos esa singradura no peirao e percorremos toda a costa leste cara ao sur. Rematou este traballo no *Illote das Pontes*, mesmo no comezo da parte sur da Illa. Por motivos que descoñezo, non seguiu o percorrido que levabamos. Estamos á espera que se anime a retomalo polo ser un traballo de enorme interese patrimonial e pola súa calidade investigadora.

Publicación interesante foi a realizada, nove anos despois, pola confraría de Bueu, co título: “*Toponimia mariñeira do mar de Bueu. O Buraco do Inferno*” onde entraban as illas Ons e Onza. Traballo interesante pero onde só se colocan os nomes sobre fotos aéreas, non hai ningún tipo de comentario sobre eles. Tamén na revista AUNIOS, Carlos Lixó Gómez, realiza un excelente traballo sobre a Toponimia común de Sálvora e Ons. Xa por último a arqueóloga Paula Ballesteros Arías tamén dá conta dunha boa cantidade de topónimos no seu traballo: “*iBook Ons: unha illa habitada*”.

Se importante é facer un traballo de recompilación dos nomes de lugar, máis se cabe, é darlle unha explicación a eses nomes. Todos os topónimos teñen un por que, e é primordial o intentar buscalo, xa sexa nun traballo de campo cos habitantes da zona

Portada do libro da toponimia de Bueu

(Ons neste caso) ou por medio dun lingüista que in-
tente buscar o seu significado por medio da súa pro-
cedencia léxica.

Hai moitas clasificacións con respecto aos topóni-
mos: antrotopónimos, morfotopónimos, hidrotopó-
nimos, fitotopónimos, zootopónimos,..., pero eu,
para este pequeno artigo sobre os de Ons, vou a cla-
sificalos en <vellos> e <novos>. Entendo por <ve-
llos> aqueles que datan de antes do século XX e <no-
vos> os que, penso, foron xurdindo despois dun sé-
culo do último poboamento (1910), ata que a última
familia emigrou ao continente (1979).

Como dixen, todos os topónimos deberían ser re-
compilados e estudados. Sobre os que eu considero
<vellos> necesitaríase un profundo traballo de cam-
po, falar cos veciños de máis idade e, dende logo,
facer un estudo léxico para buscar a súa posible ori-
xe. Os <novos>, falando dun espazo de tempo de 70
anos, podemos buscar o seu significado traballando
cos veciños.

Zona onde estaba a canteira do muelle, hoxe casetas dos mariñeiros

Dende logo son un elemento fundamental para
coñecer a historia da Illa de Ons e dende este artigo
quero animar e estimular aos especialistas lingüis-
tas para a realización de un Estudo de Investigación
sobre a orixe dos topónimos de Ons.

ALGÚNS TOPÓNIMOS NOVOS. O SEU POR QUE.

A modo de exemplo vou a dar a coñecer unha serie
de topónimos illáns explicando o seu significado
segundo a versión dada polos veciños de Ons¹.

Comezaremos pola zona próxima ao peirao, bar-
rio de Curro. Neste barrio atoparemos dous lugares
co nome *Canteira* que irá seguido, segundo á que se

refira, de *Curro* ou do *Muelle*. A *Canteira de Cur-
ro*, atópase no lugar onde hoxe está radicada a case-
ta de Primeiros Auxilios. Era unha zona alta de boa
pedra que pertencía, na súa maior parte, a Jesús
Acuña e un anaco máis pequeno a Manuel Sampe-
dro. Cando se lle deu ao Instituto Nacional de Colo-
nización por realizar en Curro un Centro Cívico, de
alí sacaron a pedra, dando permiso para a extracción
D. Jesús Acuña, polo que despois, permitiron que el
dispuxera dun espazo para construír o que hoxe é o
Restaurante Casa Acuña. A *Canteira do Muelle*,
está situada debaixo das escolas, onde hoxe están
emprazadas as casetas dos mariñeiros e a depurado-
ra. De alí sacaron a pedra para a ampliación do pei-
rao de Ons que por aquelas datas consistía nunha
rampla cunhas pedras que servían para o atraque de
galeóns e dornas.

O *Con do Abraso* é unha pequena rocha que se
atopa diante da praia de Area dos Cans. Ten a parti-
cularidade que, debaixo dela, é un abrigo para as
nécoras e, para pescalas, abrazan o
con e moven as mans por debaixo
para capturalas.

A *Veiga do Polbo* era unha
zona de Curro que ocupaba o lugar
onde hoxe está Casa Acuña e as anti-
gas vivendas dos mestres e crego.
Alí, a familia Riobó, poñía a secar o
polbo que mercaban aos veciños pa-
ra a súa posterior comercialización.

O *Rego e Poza das Chourizas*,
fronte á Laxe do Crego. Alí, despois das matanzas,
era onde limpaban as tripas do porco que a seguir,
eran empregadas para facer os chourizos. Era un lu-
gar onde se mesturaba a auga doce procedente do
Caño coa auga salgada do mar.

A *Batea de Chin*, é unha zona pedregosa entre a
praia de Canexol e os Cons Pequenos. Era moi pro-
ductiva en bo mexillón. Fronte a ela vivía Serafín
(Chin) e sempre dicía que esa zona de recolección
era del, de aí que lle puxeran ese nome.

Ao carón norte da praia de Pereiró está a zona de-
nominada *Onde cociñaban os Mecos*. Topónimo
curioso do que os veciños din que o nome procede
do costume de varar ou fondear os seus barcos uns

¹ Os topónimos novos van en negra e cursiva. As referencias a algún vello van só en maiúscula.

mariñeiros de O Grove e alí facían de comer e xantaban. Sobre este topónimo o experto Fernando Cabeza Quiles, fala da posibilidade de que foran mariñeiros de Arousa que viñan nunhas embarcacións moi parecidas ás dornas e que se denominaban <meos> e que alí, posiblemente fondeados, facían de comer nas propias embarcacións utilizando unha pedra redondeada onde con moito coidado facían o lume para cociñar.

Nesas augas do barrio de Pereiró atópanse unha serie de pedras coñecidas como *Pedras das Praguetas, dos Serráns, a Mexiloeira*,..., e noutras partes da Illa *Rego dos Besugos, Pedra das Bogas, Pasante dos Robalos*,..., *O Centulo, Illote do Centulo*,..., que nos falan dos peixes, crustáceos e moluscos que abundan nesas rochas e que representan unha marca de pesca.

Moi interesante é o topónimo *Charrúa* ao que acompañaba o nome da persoa que era dona dese terreo: *Charrúa do Roxo, Charrúa de Cambados, Charrúa de José de Vicente*,... Sobre este topónimo danos Cabeza Quiles un posible argumento dicindo que: “*Poderían ser terreos de mala calidade por pedregosos e precisarían para traballalos un arado do tipo <charrúa> máis forte có de madeira*”.

Outro topónimo novo que atopamos en varios sitios da Illa é o de *Vixía*, polo normal, nun alto. Así temos o *Alto do Vixía* situado no que hoxe chaman o Miradoiro de Fedorentos; *Cons do Vixía de Liñeiros*, mesmo enriba da Praia de Liñeiros. Eran zonas altas empregadas para vixilancia e observación.

No de Fedorentos para alertar da presenza de barcos da Armada que poderían vir tanto da ría de Pontevedra como da de Vigo, cando se andaba a artes prohibidas, tamén era utilizado para este cometido o Alto do Cerrado, na zona norte da Illa, para controlar a chegada de barcos da Mariña que poderían vir da ría de Arousa.

O de Liñeiros era empregado polos vixilantes do percebe para controlar esa zona de doado acceso e rica en percebe. Tamén xorden nomes debido a labores de vixilancia oficial, así temos *As Baterías, O*

Destacamento, A Caseta dos Gardas, que daban fe dunhas casetas que se montaron, durante a Guerra Civil Española, na zona que está entre a praia de Melide e a Cova do Lobo, xusto no piñeiral hoxe desaparecido de Cova do Lobo, onde militares franquistas facían garda para vixiar a entrada de barcos polo Centulo. Tiñan unhas quendas de garda e durmían e realizaban vida no Faro.

A abundancia de londras deu pé a varios topónimos como *Buraco das Londras, Rego das Londras, Cova das Londras* en diferentes lugares da costa leste e oeste. Ao igual pasa cos Cormoráns ou Galos Mariños, tamén a súa abundancia e vida nos cantís deron pé a un bo número de nomes, *Con dos Galos, Niño, Illote e Rego do Corvo, Con Cagado, Con dos Galos Mariños*, que ten que ver ca cor branca das rochas debido as defecacións dos Galos Mariños.

Vistas dende o alto do Vixía en Fedorentos

Chaman a atención preto da Laxe do Gaiteiro os topónimos *Laxe e Regos do Porco Morto* que parece ser que un porco que desaparecera do seu cortello, foron atopalo morto nas augas dese cantil por uns mariñeiros illáns que andaban ao polbo.

Os encallamentos ou naufraxios deron nome a moitos lugares das Ons, tales como: *Onde embarrancou o Cíclope, Rego do Cíclope. Onde foi o Martuxa, Rego do Martuxa, Onde apareceron os Homes* (do Martuxa). *O Submarino, Rego do Submarino*. Na zona noroeste da Illa coñecida como Pendente dos Campos, veu o seu topónimo relegado polo de *Onde Morreron os Homes* despois da trágica morte de dous mariñeiros dun barco de O Grove

O Buraco do Inferno

<Larexo>, ao irse a pique, por mor dun golpe de mar, a pequena chalana na que andaban a abalar á pesca do robalo.

Algúns naufraxios obrigaron a tarefas de vixilancia. Así pasou co remolcador da Armada <Cíclope>, encallado na Onza e que obrigou á construción dun caseta para resguardo dos mariños e vixilancia do buque. De aí os topónimos *A Caseta*, *Punta debaixo da Caseta*, *Picotos debaixo da Caseta*.

E xa para rematar este repaso a un pequeno grupo de topónimos illáns <novos> que unidos aos que faltan, máis os <vellos>, sumarían un total de case 1000. Imos ver algúns curiosos como *O Rego da Lancha* e *Con do Pau*, ao carón do peirao e que era o lugar onde Didio Riobó deixaba o seu galeón e o pau onde o amarraba. *Praia das Dornas* que suplantou ao vello de Praia do Almacén ao ser o lugar onde varaban as dornas os illáns. *Trincheira dos Mouros* un pequeno cercado preto do Castelo da Rueda dende onde se defendían os illáns cando eran atacados ou dos posible asaltantes que ían a facer augada á Fonte dos Ingleses.

Fonte dos Porreiros, os veciños bautizaron así a unha baixada de auga preto da praia de Melide a onde ían a coller auga e a ducharse os campistas de Melide nos anos 80 s. XX. *Onde caeu Milucho*, *Pendente Onde caeu Pepe de Trumán*, *Onde Morreu o Xeno*,..., lugares do cantil con outros topónimos vellos pero que colleiron o novo pola importancia da circuns-

tancia que ocorreu. *Onde embarca a Herba* pequeno saínte da parte sueste da Illa de Onza, onde esperaban as dornas para embarcar a herba que ían a coller a Onza.

Con Negro lugar da praia de Canexo onde foi dar o albo de prácticas que levaba o remolcador Cíclope ao encallar en Onza. *Cova das Vacas* lugar de Chan da Pólvora onde soterraban as vacas cando morrían dalgunha enfermidade...

Como podemos comprobar neste pequeno resumo-exemplo, os nomes da Illa danos un mundo de información sobre a historia, a antropoloxía, a fauna, sucesos,... Falaba de que os topónimos teñen vida, pero esta dura o tempo que os mantén vivos na memoria, tan pronto se deixen de empregar van sufrir un proceso de esquecemento que en nada, faraos desaparecer. Pero se os nomes desaparecen axiña, máis rápido se perden os motivos polos que xurdiron.

Aquí está o traballo dos investigadores. En pouco en Ons, non haberá quen saiba darnos un por que de cada topónimo, perdéndose con iso un anaco máis da Cultura Popular da enigmática Illa de Ons.

Ons no mapa de Francisco Coello 1856